

Adam Szymański

TURECKI NACJONALIZM – HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Ideologiczna podstawa funkcjonowania Republiki Turcji nieodmiennie łączy się z kemalizmem. Jest to termin używany najpierw przez zachodnich autorów, później w języku tureckim odnoszony do pojęcia ataturkizmu (tur. *Atatürkçülük*)¹. Trafną definicję pojęcia przedstawia Christian Rumpf. Według niego kemalizm oznacza „pogląd na państwo założyciela nowoczesnej Turcji, Mustafy Kemala Atatürka, ideę zakładającą próbę zerwania z historycznymi tradycjami imperium osmańskiego i opierającą się na syntezie wartości i porządku europejsko-zachodniego kręgu kulturowego oraz na nowo odkrytego na przełomie wieków turkizmu”².

W kwietniu 1931 r. w manifestie Mustafy Kemala przedstawiono sześć podstawowych zasad kemalizmu: republikanizm, nacjonalizm, laicyzm, populizm, etatyzm oraz rewolucyjny reformizm, a miesiąc później zapisano je w programie Partii Republikańsko-Ludowej (CHP). W godle partii symbolizowało je sześć strzał. Zasady te zostały w 1937 r. wpisane do tureckiej ustawy zasadniczej z 1924 r., stając się tym samym zasadami tureckiego porządku konstytucyjnego³. Zamieszczano je również w kolejnych konstytucjach tureckich: z 1961 r. i 1982 r.⁴

¹ E. Z. Karal, *The Principles of Kemalism*, [w:] *Atatürk: Founder of a Modern State*, red. A. Kazancigil, E. Özbudun, London 1997, s. 11.

² C. Rumpf, *Das Nationalismusprinzip in der türkischen Verfassung*, „Verfassung und Recht in Übersee” 1992, t. 25, nr 4, s. 410.

³ E.-J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London 1993, s. 189–190.

⁴ Na temat historycznego rozwoju kemalizmu szerzej zob.: S. Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey. Who is Turk?*, London–New York 2006.

Niniejszy artykuł ma na celu analizę jednej z najważniejszych zasad kemalizmu – nacjonalizmu (*milliyetçilik*). Jest ona interesująca badawczo zarówno z uwagi na stronę teoretyczną, jak i praktyczną. Gerard Delanty i Patrick O'Mahoney uznali historyczną postać nacjonalizmu tureckiego za specyficzną formę, porównywalną tylko do typu japońskiego, nazywając go „rekonstruktywnym”. Taki typ nacjonalizmu oznacza rekonstrukcję czy reformę państwa mającą na celu dostosowanie do uwarunkowań związanych z modernizacją⁵. Do przyjrzenia się temu fenomenowi skłania także sytuacja wewnętrzna w Turcji w ostatnich kilku latach. Od 2005 r. zauważalny jest wzrost nastrojów nacjonalistycznych wśród Turków jako reakcja na wydarzenia związane z trudnym problemem kurdyjskim oraz ze względu na kwestie międzynarodowe, np. postawę państw Unii Europejskiej – niechętnych tureckiej akcesji, czy problem cypryjski⁶. Manifestacjami tych nastrojów w ostatnich latach były, przykładowo, silniejsze eksponowanie tureckiej flagi czy popularność książek oraz filmów ukazujących m.in. postawę antyamerykańską w społeczeństwie tureckim⁷. W 2008 r. pojawiła się sprawa Ergenekonu, czyli tajnej nacjonalistycznej grupy, która jest oskarżana o dążenie do obalenia rządów partii o korzeniach islamskich poprzez doprowadzenie do zamachu stanu. Posądza się ją np. o zabójstwo tureckiego dziennikarza pochodzenia ormiańskiego Hrant'a Dinka⁸.

Warto zastanowić się przede wszystkim nad współczesnym rozwojem tureckiego nacjonalizmu. Zasadne jest zwłaszcza pytanie, czy w XXI w. mamy do czynienia w Turcji z jednorodnym zjawiskiem, czy też z jego różnorodnością. Warto też zastanowić się, na ile współczesny turecki nacjonalizm pozostał wierny pierwotnej kemalistowskiej formie oraz nad dynamiką tego fenomenu na gruncie tureckim.

Geneza tureckiego nacjonalizmu

Zasady kemalizmu w większości nie były nowe (wyjątek stanowił etatyzm), a inspirowano je myślą europejską. Przede wszystkim należy tutaj wymienić zasadę suwerenności narodu Jeana-Jacques'a Rousseau oraz filozofię pozytywistyczną Augusta Comte'a zakładającą uwolnienie się ducha ludzkiego od zabobonów i irracjonalności przez naukę i postęp techniczny⁹. Na gruncie tureckim zaчатки zasad kemalizmu powstawały już na przełomie XIX i XX w. dzięki takim tureckim intelektualistom i pisarzom, jak: Ziya Gökalp¹⁰ oraz Namık Kemal czy

⁵ G. Delanty, P. O'Mahoney, *Nationalism and Social Theory*, London 2002, s. 125.

⁶ D. Ergil, *Rising Nationalism*, „Turkish Daily News”, 28.02.2005, www.arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=-544231.

⁷ Szerzej zob.: I. N. Grigoriadis, *Upsurge amidst Political Uncertainty. Nationalism in post-2004 Turkey*, „SWP Research Paper” 2006, No. 11, www.swp-berlin.org/en/common/get_document.php?asset_id=3380.

⁸ E. Ezber, E. Alus, M. A. Erdem, *Komutanlar çekyatta sabahladı*, „Milliyet”, 03.07.2008, www.milliyet.com.tr/2008/07/03/siyaset/?ver=86.

⁹ U. Steinbach, *Die Türkei im 20. Jahrhundert. Schwieriger Partner Europas*, Bergisch Gladbach 1996, s. 126.

¹⁰ N. Berkes napisał, że Ziya Gökalp był intelektualistą formującym główne „trendy Republiki Tur-

Tevfik Fikret¹¹. Również turecki nacjonalizm (*milliyetçilik*) ma swoje korzenie w XIX w. W imperium Osmanów najważniejsza była przynależność do wspólnoty muzułmańskiej, *ummy*. Terminu „Turcja” używali Europejczycy na określenie imperium, a „Turkiem” nazywano koczownika lub chłopą anatolijskiego. Nie istniało natomiast pojęcie „narodu tureckiego”¹². Jednak w XIX w. przeobrażenia w imperium osmańskim stworzyły grunt pod rozwój współczesnego tureckiego nacjonalizmu.

Pod wpływem procesów zachodzących w całej Europie wśród ludów zamieszkujących imperium zaczęła się kształtować idea narodowa (np. Greków, Bułgarów czy Serbów). Poza tym w obliczu rozpadu imperium, w związku z uzyskiwaniem niepodległości przez państwa, których terytoria wchodziły w jego skład, rozwijał się ruch mający na celu integrację ludności – (pan)osmanizm – miał na niego wpływ zachodnioeuropejski liberalny i polityczny typ nacjonalizmu. Ten ruch, którego duchowym ojcem był m.in. poeta Namık Kemal, opierał się na dążeniu do stworzenia na terytorium imperium czegoś na kształt „narodu osmańskiego” złożonego ze wszystkich poddanych – niezależnie od wyznawanej przez nich religii, wiernych ojczyźnie i imperialnemu władcy¹³.

Równie ważną, jeśli nie ważniejszą rolę w kształtowaniu nacjonalizmu tureckiego odegrał turkizm¹⁴, bazujący na nacjonalizmie rodem z Europy Środkowej – romantycznym i subiektywnym, ale często szowinistycznym. Turkizm był związany przede wszystkim z postacią Ziyi Gökalpa, piszącego dla periodyku „Turecka Ojczyzna” (*Türk Yurdu*)¹⁵. Koncepcja tego tureckiego intelektualisty zakładała uformowanie się narodu tureckiego jako wspólnoty etnicznej mającej wspólny język, tradycję oraz (mityczne) pochodzenie, ale również posiadającej wymiar etyczny, na który składa się m.in. solidarność wymagająca przekładania interesów zbiorowych ponad indywidualne oraz tzw. patriotyczna moralność¹⁶.

cji”. Zob.: N. Berkes, *Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism*, „The Middle East Journal” 1954, t. 8, nr 4, s. 376.

¹¹ E. Z. Karal, *The Principles of Kemalism...*, s. 26–27. Na temat genezy zasad kemalizmu zob.: P. Dumont, *The Origins of Kemalist Ideology*, [w:] *Atatürk and the Modernization of Turkey*, red. J. M. Landau, Leiden 1984, s. 25–44.

¹² B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Warszawa 1972, s. 384–391.

¹³ C. Rumpf, *Das türkische Verfassungssystem. Einführung mit vollständigem Verfassungstext*, Wiesbaden 1996, s. 100. Oprócz (pan)osmanizmu rozwijał się (pan)islamizm, który miał z kolei na celu integrację wszystkich muzułmanów w imperium osmańskim, przywiązanych do kalifatu. Oba ruchy zakończyły się niepowodzeniem. Na temat panislamizmu zob. szerzej: B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji...*, s. 399–402.

¹⁴ Maksymalistyczną formę turkizmu, zawierającą komponent rasowy, stanowił utopijny (pan)turanizm, zakładający polityczne zjednoczenie w jedną wspólnotę wszystkich ludów tureckich, również tych z Azji Centralnej czy Rosji. Gökalp pisał w tym kontekście o „Turanie” – hipotetycznej kolebce wszystkich Turków. Zob.: P. Dumont, *The Origins of Kemalist Ideology...*, s. 30–31.

¹⁵ Z tym periodykiem, jak i samym turkizmem związani byli też m.in. Yusuf Akçura, Mehmed Emin, który w 1897 r. w „Tureckich Wierszach” pierwszy raz użył słowa „Turek” w pozytywnym znaczeniu, oraz Ahmet Ağaoğlu. Zob.: B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji...*, s. 410–411.

¹⁶ Na temat koncepcji turkizmu Gökalpa szerzej zob.: Z. Gökalp, *The Principles of Turkism*, Leiden 1968.

Gökalp rozwinął swoje koncepcje w latach 20. XX w., wnosząc bezpośredni wkład w formowanie tureckiego nacjonalizmu¹⁷.

Na takiej teoretycznej podstawie w okresie rewolucji kemalistowskiej formował się nacjonalizm turecki. Wydarzeniami zwiastującymi jego powstanie były ogłoszenie manifestu z Amasji (22 czerwca 1919 r.), zawierającego pojęcia „ojczyzna” i „naród”, oraz Kongres w Erzurum (23 lipca–17 sierpnia 1919 r.), na którym określono granice narodowe przyszłej Turcji¹⁸. Jednak faktycznym momentem narodzin nacjonalizmu tureckiego stała się wojna wyzwolenicza w latach 1919–1923, prowadzona przez Turków pod przewodnictwem Mustafy Kemala – przede wszystkim przeciwko greckim wojskom, które okupowały zachodnią Anatolię. Ludność mobilizowano wokół haseł narodowej niepodległości i suwerenności, a tzw. Pakt Narodowy (*Misaki Millî*) przyczynił się do tworzenia narodu tureckiego w granicach państwowych¹⁹. Pojawiła się wtedy na gruncie tureckim zachodnioeuropejska idea państwa-narodu, a wraz z nią na pierwszy plan wysunął się nacjonalizm polityczny – wiążący naród z państwem i jego terytorium (stąd Anthony D. Smith pisał o „nacjonalizmie terytorialnym”) – czy też „obywatelski”²⁰. Podobnie jak we Francji, kluczowym pojęciem stało się bowiem obywatelstwo – pojęcie „Turek” miało oznaczać każdego obywatela Republiki Turcji, niezależnie od jego religii czy pochodzenia etnicznego. Członek wspólnoty religijnej stawał się członkiem struktury politycznej – państwa. Naród turecki w pierwszym okresie istnienia I Republiki był więc przede wszystkim narodem państwowym²¹.

Znalazło to swój wyraz w przepisach konstytucji tureckiej z 1924 r., a po zmianach z 1937 r. – w art. 2 ust. 1 była mowa o tym, że państwo tureckie jest nacjonalistyczne, a art. 88 ust. 1 definiował obywatelstwo w ujęciu przedstawionym

¹⁷ Ze względu na późniejszy rozwój nacjonalizmu tureckiego warto zwrócić uwagę na dwa elementy koncepcji nacjonalizmu Gökalpa. Po pierwsze, „naród turecki” był pojęciem złożonym i oznaczał jednocześnie wspólnotę etniczną i religijną, rozwijającą się w dodatku w kierunku modernizmu. Stąd też Niyazi Berkes pisał o tym, że naród turecki według Gökalpa to „homogeniczny produkt rasowych, etnicznych i religijnych elementów scalonych ze sobą przez doświadczenia historyczne i nieredukowalnych do tych elementów”. Po drugie, jedyne zróżnicowanie wewnątrz narodu mogło mieć charakter funkcjonalny (np. podział zawodowy). Bardzo ważna była bowiem jego jedność. Gökalp pisał: „Nie może być wspólnego domu i ojczyzny dla różnych ludów. Państwo nieoparte na zjednoczonym duchu [narodu – A.Sz.] nie może być niczym więcej niż wspólnym źródłem egzystencji. Kraj, który nie jest domem narodu, jest jak publiczna kuchnia, w której żywią się wszyscy”. Zob.: Z. Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, New York 1959, s. 76 i 81.

¹⁸ Pragmatyzm Kemala Paszy przyczynił się do tego, że nowe państwo miało funkcjonować w granicach możliwych do obrony, a więc powinno obejmować głównie Anatolię. Zob.: H. Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, London 1997, s. 92–95.

¹⁹ M. Şahinler, *Kemalismus. Ursprung, Wirkung und Aktualität*, Hückelhoven 1997, s. 81–82. Pakt Narodowy to rezolucja wydana 28 stycznia 1920 r. przez parlament funkcjonujący w Stambule (od stycznia do kwietnia 1920 r.), wzywająca państwa Ententy do poszanowania suwerenności osmańskiej.

²⁰ H. Poulton, *Top Hat...*, s. 13–15. Słusznie Çağlar Keyder wiązał nacjonalizm turecki z modernizmem, gdyż na nim oraz na związanym z nim racjonalizmie bazował właśnie zachodnioeuropejski typ nacjonalizmu. Atatürkowi chodziło o zerwanie z tradycjami osmańskimi i islamskimi oraz podążanie w kierunku cywilizacji zachodniej, opartej na państwie narodowym, a nie wspólnocie religijnej. Zob.: Ç. Keyder, *The Dilemma of Cultural Identity on the Margin of Europe*, „Review” 1993, t. XVI, nr 1, s. 21.

²¹ C. Rumpf, *Das türkische Verfassungssystem...*, s. 100–102.

powyżej²². Nacjonalizm polityczny można jeszcze wyraźniej zauważyć w przypadku konstytucji z 1961 r. i 1982 r. W pierwszej z nich w art. 2 można było przeczytać o narodowym państwie prawa, w drugiej zaś art. 2 traktuje o republice jako państwie zachowującym narodową solidarność (która może oznaczać świadomość jedności narodu państwowego), lojalnym wobec nacjonalizmu Atatürka. W obu konstytucjach znajduje się przepis dotyczący obywatelstwa, który brzmi: „Każdy, kogo łączy z państwem tureckim więź obywatelstwa, jest Turkiem” (odpowiednio art. 54 oraz art. 66 ust. 1)²³. W obu ustawach zasadniczych istnieje też bardzo ważny, materialny element nacjonalizmu tureckiego, tj. niezbyt jasno zdefiniowana zasada niepodzielnej jedności państwa i narodu²⁴. Według Trybunału Konstytucyjnego tworzy ona ogniwo łączące centralistyczną strukturę państwa i zjednoczony oraz zintegrowany naród państwowy. To powiązanie powoduje odniesienie niepodzielnej jedności państwa i narodu do zasady suwerenności narodu – naród sprawuje władzę, kierując się wspólną świadomością narodową, więc niepodzielna jest suwerenność narodu²⁵.

Zasada nacjonalizmu podlegała ewolucji i począwszy od lat 30. XX w. wzrastała rola „nacjonalizmu etnicznego” (drugiego komponentu współczesnego tureckiego nacjonalizmu), czerpiącego wzorce z koncepcji rozpowszechnionej w Europie Środkowo-Wschodniej²⁶. Jego podstawowym aspektem jest „naród kulturowy” oparty na takich elementach, wymienionych przez konwencję Partii Republikańsko-Ludowej w 1947 r.²⁷, jak wspólny język, historia, kultura czy po-

²² *Verfassungsgesetz von 1924*, [w:] E. E. Hirsch, *Die Verfassung der Türkischen Republik*, Frankfurt am Main–Berlin 1966, s. 209 i 217.

²³ Przepisy konstytucji z 1961 r. zob. za: *Text der Verfassung der Türkischen Republik vom 9.7.1961 mit Erläuterungen*, [w:] E. E. Hirsch, *Die Verfassung...*, s. 82 i 122. Wszystkie cytaty i przywołania obecnej konstytucji w niniejszym tekście za: *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Kanun no. 2709. Kabul Tarihi 7.11.1982*, www.tbmm.gov.tr/Anayasa.htm. Jest to koncepcja wzorująca się na rozwiązaniach republikańskich państw zachodnich, np. zgodnie z modelem francuskim, nie ma rozróżnienia między obywatelstwem a narodowością, czyli każdy otrzymujący obywatelstwo francuskie jest Francuzem. Koncepcja ta jest wyraźnie zakorzeniona w świadomości Turków – według badań przeprowadzonych przez Uniwersytet Bilgi w lutym 2006 r., 70,3% badanych uznało bycie obywatelem Republiki Turcji za najważniejszą oznakę „tureckości”. Dane za: *Terörün sonu milliyetçilik*, „Radikal”, 06.04.2006, www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=183584.

²⁴ W art. 3 ust. 1 obu konstytucji jest mowa o tym, że państwo tureckie tworzy ze swoim terytorium i narodem niepodzielną całość. Zasada ta znajduje się (lub znajdowała) w obecnej konstytucji w wielu innych miejscach – w preambule i przepisach dotyczących: nadużywania praw (art. 14), partii politycznych (art. 68), uniwersytetów (art. 130) czy radia i telewizji (art. 133), a do niedawna sądów bezpieczeństwa państwowego (art. 143), a także w aktach prawnych niższego rzędu (np. ustawa o partiach politycznych, stowarzyszeniach, związkach zawodowych, zgromadzeniach, radiu i telewizji, szkolnictwie wyższym i prasie oraz kodeks karny i prawo antyterrorystyczne).

²⁵ C. Rumpf, *Das türkische Verfassungssystem...*, s. 103–104.

²⁶ W latach 30. XX w. powstało Tureckie Towarzystwo Historyczne (1931), nakreślające na nowo historię Turcji pod kątem wojny o niepodległość oraz budujące teorię historyczną wskazującą m.in. na pochodzenie Turków z Azji Środkowej – kolebki całej ludzkiej cywilizacji, a także Tureckie Towarzystwo Językowe (1932), które odkryło na nowo język wspólny dla wszystkich Turków i wypracowało „słoneczną teorię języka” zakładającą, że wszystkie języki pochodzą od języka tureckiego. C. Rumpf, *Das Nationalismusprinzip...*, s. 422; H. Bozarslan, *Der Kemalismus und das Kurdenproblem*, [w:] *Kurdistan und Europa. Einblicke in die kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, red. H.-L. Kieser, Zürich 1997, s. 219.

²⁷ K. H. Karpat, *Turkey's Politics. The Transition to a Multiparty System*, Princeton–New Jersey 1959, s. 257.

chodzenie. Był on potrzebny elitom politycznym do kształtowania tożsamości Turków, tak jak wcześniej tradycja osmańska oraz religia sprowadzona do sfery prywatnej (w mniemaniu elit)²⁸. Jednak nacjonalizm etniczny zaczął się odwoływać do islamu już od końca lat 30. XX w., na co wpływ miały: popularna interpretacja nacjonalizmu identyfikowanego z religią, wypełnianie luki pozostawionej przez nacjonalizm państwowy, polityka „liberalizacji islamu” oraz działalność takich intelektualistów, jak Hamdullah Sufi Tanrıöver²⁹.

Trzeba wyraźnie podkreślić, że Turcja jest dobrym przykładem na potwierdzenie tezy, iż nacjonalizm i religia to fenomeny, które nie muszą być przeciwstawne. Warto dodać, że nacjonalizm etniczny po latach 70. XX w., kiedy kemalizm w całości pozostawał nieco w cieniu radykalnych ideologii lewicowych i prawicowych³⁰, nabrał szczególnego znaczenia w latach 80. XX w. Stał się swoistą ideologią – w czasie, gdy polityka mająca na celu modernizację została zastąpiona polityką definiowaną w kategoriach tożsamości i za pomocą języka różnic. Centralne miejsce zajmowało nadal państwo, ale podmiotem polityki stało się wyraźnie społeczeństwo obywatelskie³¹. Poza tym religia ponownie zbliżyła się do nacjonalizmu etnicznego przez funkcjonowanie tzw. turecko-islamskiej syntezy. Opierała się na założeniu, że na turecką kulturę narodową (*millî kültür*) składa się zarówno dziedzictwo Turków z okresu przedislamskiego, jak i tradycja islamska. Po 1980 r. „turecko-islamska synteza” została podniesiona przez rządzących wojskowych do rangi półoficjalnej ideologii przeciwstawianej lewicy³². Tak więc religia była tutaj pewnym środkiem; jej szczegółowe zasady nie odgrywały dużego znaczenia. Nacjonalizm etniczny również znajduje swoje odzwierciedlenie w konstytucji. W tureckiej ustawie zasadniczej z 1982 r. jeszcze wyraźniej niż w konstytucji z 1961 r. jest wielokrotnie mowa o tureckiej kulturze oraz języku (będącym „językiem państwa”, przez co podkreśla się jego wagę) – poza przepisami konstytucyjnymi dotyczącymi edukacji (art. 42) oraz wolności słowa i prasy (przed 2001 r., art. 26 i art. 28), np. w przepisie o Naczelnym Towarzystwie ds. Kultury, Języka oraz Historii (art. 134)³³.

²⁸ C. Rumpf, *Das Nationalismusprinzip...*, s. 421. Aby zastąpić tradycje osmańskie i islamskie, konieczne było upowszechnienie zarówno języka tureckiego oczyszczonego z wpływów arabskich i perskich, jak i historii przedstawiającej dzieje Turków począwszy od pradawnych, przedislamskich czasów.

²⁹ K. H. Karpat, *Turkey's Politics...*, s. 255–256.

³⁰ M. Dreßler, *Die civil religion der Türkei. Kemalistische und alevitische Atatürk-Rezeption im Vergleich*, Würzburg 1999, s. 43. Do lat 60. XX w. nacjonalizm turecki jako główny filar kemalizmu nie został zepchnięty na dalszy plan. Zarówno nowa lewica, jak liberalizm nie stanowiły alternatywy dla świeckiej tożsamości narodowej, poza tym, tak jak nacjonalizm, zakładały one modernizację. E. F. Keyman, *On the Relation between Global Modernity and Nationalism: The Crisis of Hegemony and the Rise of (Islamic) Identity in Turkey*, „New Perspectives on Turkey” 1995, t. 13, s. 108–110.

³¹ *Ibidem*, s. 114–116.

³² M. Dreßler, *Die civil religion der Türkei...*, s. 44.

³³ Towarzystwo, złożone z Tureckiego Towarzystwa Językowego, Tureckiego Towarzystwa Historycznego, Centrum Badawczego im. Atatürka oraz Centrum Kulturalnego im. Atatürka, ma prowadzić badania nad kemalizmem oraz turecką kulturą, językiem i historią, oraz działalność wydawniczą i informacyjną. Na temat nacjonalizmu etnicznego w tureckiej konstytucji zob. szerzej: C. Rumpf, *Das Nationalismusprinzip...*, s. 432–434 i 436–437.

Spostrzeżenia o różnych aspektach nacjonalizmu współgrają z koncepcją stref tureckości, do których, według Sonera Çağaptaya, należą: aspekt terytorialny, religijny i etniczny³⁴. O rozwoju tych elementów i tworzeniu na ich podstawie kilku współczesnych form nacjonalizmu traktuje następny rozdział.

Współczesny nacjonalizm turecki

Nacjonalizm turecki jest więc zjawiskiem łączącym aspekt polityczny z etnicznym, które tworzą całość nierozrwalną³⁵. Współczesny turecki nacjonalizm to patriotyzm, przywiązanie do takich symboli, jak flaga czy hymn państwowy, poczucie dumy narodowej, terytorialna integralność oraz elementy wskazujące, że nacjonalizm, jak i cały kemalizm, stał się cywilną religią, tzn. zjawiskiem sakralizacji narodu, jego symboli i postaci Atatürka³⁶. Trzeba podkreślić, że nacjonalizm stanowi nadal jedną z podstawowych zasad tureckiego porządku konstytucyjnego, co wyraźnie wynika z treści preambuły konstytucji³⁷ i na co wskazuje zapisanie tej zasady w wielu wspomnianych powyżej przepisach tureckiej ustawy zasadniczej. Znaczenie nacjonalizmu podnosi także fakt, że art. 2 i art. 3 konstytucji, dotyczące tej zasady, są nienaruszalne (na podstawie art. 4 konstytucji).

W zależności od tego, na jakie elementy składowe tureckiego nacjonalizmu kładzie się szczególny nacisk, współcześnie można mówić o jego trzech głównych postaciach, z których dwie mieszczą się w kategorii *milliyetçilik*. Są one reprezentowane przez różne siły polityczne w Turcji.

³⁴ S. Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism...*, s. 159–160.

³⁵ H. Poulton, *Top Hat...*, s. 97 i 100–101; T. Ateş, *Kemalizmin Özü (Görüşler-Düşünceler)*, İstanbul 1994, s. 40–41.

³⁶ Sakralizacja narodu przejawia się głównie w działaniach praktycznych. Polega m.in. na używaniu terminologii religijnej przy pisaniu o narodzie, np. w podręcznikach szkolnych. W tego typu tekstach jest mowa o potrzebie modlitwy do narodu i wierze w niego. Sakralizacja Atatürka polega na jego rozwiniętym kulcie. Zob.: M. Dreßler, *Die civil religion der Türkei...*, s. 46–56.

³⁷ Do preambuły, napisanej językiem patetycznym, odwołuje się istotny art. 2 konstytucji tureckiej. Podkreśla się tam jedność ustawy zasadniczej i narodu. Jest w niej też mowa o tym, że konstytucja stanowi wyraz „wiecznej egzystencji tureckiej ojczyzny i tureckiego narodu, jak również niepodzielnej jedności Państwa Tureckiego”. Odwołuje się do nacjonalizmu Atatürka – założyciela Republiki Turcji, nieśmiertelnego przywódcy i bohatera. W dalszej części preambuły znajduje się wiele innych odniesień do nacjonalizmu, również tych wywyższających naród, które świadczą o jej ideologicznym charakterze (w mniejszym stopniu poruszano te kwestie w konstytucji z 1961 r.). Można więc przeczytać o narodzie tureckim sprawującym władzę zwierzchnią, o braku ochrony ze strony państwa nad działaniami sprzecznymi z tureckim interesem narodowym, zasadą niepodzielności państwa i narodu oraz wartościami związanymi z „tureckością” i nacjonalizmem, o prawie każdego tureckiego obywatela do godnego życia oraz rozwoju duchowego i materialnego w ramach narodowej kultury, cywilizacji i rządów prawa, o zjednoczeniu wszystkich tureckich obywateli wokół narodowej dumy i honoru oraz radości i niedoli, praw i obowiązków dotyczących narodowej egzystencji oraz każdej manifestacji życia narodowego, jak również o patriotyzmie. Na temat nacjonalizmu w preambule zob. szerzej: C. Rumpf, *Das Nationalismusprinzip...*, s. 424–425 i 427–428.

Milliyetçilik i CHP

Republikańska Partia Ludowa (*Cumhuriyet Halk Partii*, CHP), ugrupowanie o tradycjach sięgających okresu rządów Atatürka, popiera jedną z dwóch współczesnych postaci *milliyetçilik*. Pozostając wierna nacjonalizmowi ukształtowanemu w latach 20. i 30. XX w., wpisuje go wyraźnie w kemalizm i wiąże ściśle z zasadą laicyzmu (*laiklik*). Odrzuca tym samym ideę powiązania nacjonalizmu z islamem³⁸.

Do czasu objęcia rządów przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju (*Adalet ve Kalkınma Partii*, AKP) w 2002 r. oraz przez następnych kilka lat nacisk w niezbyt rozwiniętej wewnętrznej debacie ideologicznej CHP był położony na laicyzm. Nacjonalizm był obecny w dyskusjach o państwie narodowym, ale nie wywierał decydującego wpływu na działania CHP. Jednocześnie partia ta popierała reformy demokratyczne i członkostwo Turcji w UE, uważając turecką akcesję za zwieńczenie celu, jaki przyświecał reformom Atatürka. Z drugiej strony lider CHP Deniz Baykal już wtedy próbował zmieniać nieco socjaldemokratyczny profil ugrupowania, nawołując do zwrócenia większej uwagi na historię i kulturę turecką (anatolijską), aby lepiej wpisać się w polityczne spektrum i zmniejszyć dystans między elitą a zwykłymi obywatelami. W ten sposób mocniej akcentował pierwiastek nacjonalistyczny³⁹.

Jednak wyraźna zmiana nastąpiła po kilku latach rządów AKP. CHP oddaliła się od socjaldemokratycznych ideałów, za co była zresztą krytykowana (również na poziomie unijnym). Jej działania zarówno w odniesieniu do spraw wewnętrznych, jak i polityki zagranicznej zaczęły być w coraz większym stopniu kształtowane przez pierwiastki nacjonalistyczne i izolacjonistyczne. CHP zaostriżyła swoje stanowisko wobec problemu kurdyjskiego, poddając krytyce reformy przeprowadzane przez AKP, przyznając Kurdom prawa związane z używaniem języka kurdyjskiego⁴⁰.

Z tą kwestią związane było dogmatyczne traktowanie przez CHP zasady nacjonalizmu, co usprawiedliwia tezę o przynależności polityków tej partii do elit kemalistowskich. Baykal mówił, że nacjonalizm jest spoiwem, które łączy razem Turków⁴¹. Odwoływał się tu do przekonania o konieczności funkcjonowania jednolitego narodu. Taka koncepcja służyła historycznie określonej roli i wynikała ze specyficznych uwarunkowań związanych z sytuacją, w jakiej się znalazło imperium osmańskie pod koniec I wojny światowej. W 1919 r. po raz pierwszy Anatolia została zajęta przez obce wojska, występowały pewne tendencje odśrodkowe (rola mniejszości), a sułtan nie miał koncepcji wyzwolenia ludności anato-

³⁸ Na temat znaczenia kemalizmu dla CHP zob. szerzej: S. Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics. Republican People's Party, Secularism and Nationalism*, New York 2009.

³⁹ A. Güneş-Ayata, *The Republican People's Party*, [w:] *Political Parties in Turkey*, red. B. Rubin, M. Heper, London 2002, s. 110–113.

⁴⁰ A. Szymański, *Miedzy islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji*, Warszawa 2008, s. 93–98.

⁴¹ E. Uslu, *Ulusalçılık: The Neo-nationalist Resurgence in Turkey*, „Turkish Studies” 2008, t. 9, nr 1, s. 75.

lijskiej⁴². Ideologia nacjonalizmu stanowiła więc element jednoczący, niezbędny w walce wyzwoleniczej, od sierpnia 1920 r. prowadzonej przeciwko niekorzystnym postanowieniom traktatu z Sèvres. Po traktacie lozańskim podpisanym w lipcu 1923 r. uwarunkowania zaczęły się jednak powoli zmieniać. Turcja stała się niepodległym państwem, ale ze społeczeństwem zróżnicowanym pod względem etnicznym i religijnym. Po II wojnie światowej zaszły kolejne przemiany, które przyczyniły się do pluralizacji społeczeństwa w innych dziedzinach: zróżnicowanie polityczne było wynikiem wprowadzenia systemu wielopartyjnego, a społeczno-gospodarcze – konsekwencją industrializacji i urbanizacji. Późniejszy rozwój procesu globalizacji oznaczał koniec myślenia wyłącznie w kategoriach państwa narodowego i narodowej tożsamości.

Te nowe uwarunkowania nie wpłynęły jednak na anachroniczną postać nacjonalizmu, którą zaakceptowała CHP. Jak napisała Ümit Cizre Sakallioğlu, „Pomimo zmian kadr, struktur i układu sił w państwie, jak również typów reżimów w republice, główną bolączką republikańskiego nacjonalizmu pozostało zachowanie *status quo*”⁴³. Nadal najważniejsze było utrzymanie jedności państwa i narodu. Homogeniczność tego ostatniego została uznana za dogmat, co dodatkowo ułatwiła sakralizacja pojęcia. Nie można bowiem dyskutować z koncepcją uznawanego za świętość narodu, w który trzeba wierzyć i który należy wielbić⁴⁴. Tej koncepcji nie wolno zastąpić ani uczynić od niej odstępstwa⁴⁵.

Uznawanie jedności narodowej za niepodlegający zmianom priorytet powoduje, że istnieją trudności w uznawaniu mniejszości i przyznawaniu im praw kulturalnych i politycznych, co do pewnego stopnia tłumaczy wyżej wspomniane stanowisko CHP wobec problemu kurdyjskiego. Zgodnie z zasadą nacjonalizmu trzeba wykluczać możliwość istnienia w ramach narodu tureckiego innych narodów, niezależnie od tego, jak mocna musi być jedność Turków⁴⁶. Uwidacznia się tu nacjonalizm etniczny (już wcześniej widoczny w wypowiedziach polityków CHP), który ma charakter ekskluzywny, powodujący, paradoksalnie, że ta zasada kemalizmu dostosowuje się do współczesnych uwarunkowań związanych z funkcjonowaniem polityki definiowanej w kategoriach tożsamości. Nacjonalizm etniczny wykorzystuje bowiem język różnic towarzyszący prowadzeniu takiej polityki, stosuje podział na „my” i „oni” oraz praktykę włączania i wyłączania podmiotów ze wspólnoty, którą jest jednolity naród z jednym językiem⁴⁷. Trzeba jednak podkreślić, że aspekt etniczny nacjonalizmu nie dominuje w ideologii i działaniach CHP.

⁴² M. Şahinler, *Kemalismus...*, s. 81.

⁴³ Ü. Cizre Sakallioğlu, *Parameters and Strategies of Islam-State Interactions in Republican Turkey*, [w:] *Islam. Critical Concepts in Sociology*, t. 2: *Islam, state and politics*, red. B. S. Turner, London–New York 2003, s. 193.

⁴⁴ M. Dreßler, *Die civil religion der Türkei...*, s. 48–54.

⁴⁵ K. H. Karpat, *Turkey's Politics...*, s. 259.

⁴⁶ C. Rumpf, *Minderheiten in der Türkei und die Frage nach ihrem rechtlichen Schutz*, „Zeitschrift für Türkeistudien” 1993, s. 193.

⁴⁷ E. F. Keyman, *On the Relation between Global Modernity and Nationalism...*, s. 116–117.

CHP zaczęła być też bardziej krytyczna wobec innych niż reformy kurdyjskie działań AKP, mających na celu spełnianie kryteriów członkostwa w UE, jak i wobec samej Unii. Twierdziła, że nie jest przeciwna tureckiej akcesji, ale nie należy dążyć do tego za wszelką cenę. Według CHP Turcja musi bowiem postępować zgodnie z interesem narodowym. Stąd wynikała krytyka działań AKP zakładających wniesienie wkładu w rozwiązanie problemu cypryjskiego. Padał zarzut poświęcenia Cypru dla tureckiej akcesji⁴⁸. Później podobne stanowisko CHP zajmowała wobec starań AKP o normalizację relacji turecko-armeńskich⁴⁹.

Izolacjonizm CHP przejawiał się przede wszystkim w negatywnej postawie wobec USA i krytyce działań AKP związanych z relacjami ze Stanami Zjednoczonymi. Partia ta sprzeciwiała się np. w 2006 r. wysłaniu tureckich wojsk do Libanu, twierdząc, że służy to bardziej interesom USA, a szkodzi Turcji, gdyż żołnierze są przede wszystkim potrzebni do walki z Kurdyjską Partią Robotniczą (PKK). W 2008 r. CHP krytykowała z kolei szybkie zakończenie interwencji w północnym Iraku, uważając, że uczyniono to na polecenie Amerykanów, którzy sprzyjają PKK⁵⁰. W tym przypadku duże znaczenie miał „syndrom Sèvres”, czyli „syndrom bezpieczeństwa narodowego”, wyraźnie związany z dogmatycznym pojmowaniem nacjonalizmu. Polega on na ciągłym myśleniu w kategoriach zagrożenia rozpadem państwa czy utratą suwerenności i na przekonaniu, że państwa zachodnie wspierają tendencje separatystyczne, aby wskrzesić postanowienia traktatu z Sèvres⁵¹.

W ostatnich latach nacjonalizm CHP uległ więc znaczącym przewartościowaniom. Taką zmianę należy jednak rozpatrywać tylko w niewielkim stopniu w kategoriach czysto ideologicznych. Po pierwsze, należałoby ją tłumaczyć tezą Maurice'a Duvergera, na którą w odniesieniu do CHP powołuje się Seçkin Barı Gülmez – naukowiec badający tę partię. Wybitny teoretyk partii politycznych wskazywał mianowicie, że ugrupowania pozostające długo w opozycji wykazują tendencję do radykalizacji poglądów i działań⁵². W przypadku CHP za równie ważny czynnik należy uznać po prostu dążenie do zdobycia poparcia elektoratu kosztem rządzącej AKP. Trzeba bowiem powtórzyć, że od kilku lat w Turcji następuje wzrost nastrojów nacjonalistycznych wykorzystywanych przez tureckiej partię polityczne (do pewnego stopnia również przez rządzącą AKP).

⁴⁸ S. B. Gülmez, *The Cyprus Policy of the CHP: Change or Continuation?*, „Insight Turkey” 2007, t. 9, nr 1, s. 137.

⁴⁹ Zob. szerzej: T. Sikorski, A. Szymański, *Porozumienie armeńsko-tureckie o normalizacji stosunków*, „Biuletyn PISM” 2009, nr 57.

⁵⁰ E. Uslu, *Ulusalcılık...*, s. 75; A. Szymański, *Operacja wojskowa Turcji w północnym Iraku*, „Biuletyn PISM” 2008, nr 9.

⁵¹ Swoista „Sèvres-fobia” jest też widoczna wśród społeczeństwa tureckiego. W 2003 r. 66,1% społeczeństwa uważało, że państwa europejskie wspierają ugrupowania separatystyczne w Turcji, jak np. PKK; w 2005 r. odsetek ten wzrósł do 68%. W 2003 r. 53,9% respondentów wyrażało również opinię, że państwa europejskie chcą zniszczyć Turcję, jak to wcześniej uczyniły z imperium Osmanów; w 2005 r. tę tezę poparło już 62,2%. Dane za: H. Yılmaz, *Türkiye’de Muhafazakarlık – Aile, Din, Devlet, Batı*, Mart 2006, www.sistemyon.com.tr/Documents/cesitli-sunular/belge11/Turkiyede-Muhafazakarlik.ppt.

⁵² S. B. Gülmez, *The EU Policy of the Republican People's Party: An Inquiry on the Opposition Party and Euro-Skepticism In Turkey*, „Turkish Studies” 2008, t. 9, nr 3, s. 433.

Milliyetçilik i MHP

Nieco odmienną wersję tureckiego nacjonalizmu, mieszczącą się jednak w jego głównym nurcie (tj. *milliyetçilik*), prezentuje obecnie Partia Ruchu Narodowego (*Milliyetçi Hareket Partii*, MHP). W przeszłości nacjonalizm MHP miał bardziej radykalną postać, którą można określić mianem ultranacjonalizmu, z uwagi na odwoływanie się do idei „narodu panującego” i instrumentalizację narodu jako centralnej koncepcji politycznej dla mobilizowania mas przez traktowanie historii jako relacji między narodami i wskazywanie na wyższość narodu tureckiego nad innymi wspólnotami tego typu. Jego rozpowszechnienie było reakcją na komunizm i wiązało się z ruchem *ülküciü*, powstałym w latach 60. XX w. oraz z działalnością Alparslana Türkeşa, polityka urodzonego w Nikozji i mającego za sobą karierę wojskową⁵³. To on przekształcił ultrakonserwatywną Republikańsko-Narodową Partię Chłopską (*Cumhuriyetçi Köylü Millet Partii*, CKMP) w nacjonalistyczną MHP (nazwa przyjęta na kongresie w Adanie w 1969 r.), której wysoce zhierarchizowane i zmilitaryzowane struktury mobilizowały masy przez propagandę opartą na mitach narodowych i symbolach. W przypadku MHP należał do nich szary wilk na tle półksiężyca – emblemat organizacji młodzieżowej, która w kolejnych latach uciekała się do stosowania przemocy. Drugim symbolem zostały w 1969 r. trzy półksiężyce, wskazujące na nowe zjawisko – łączenie nacjonalizmu z islamem. Do lat 60. XX w. nacjonaści tureccy odżegnywali się od religii muzułmańskiej, uważając ją za narzędzie „arabskich imperialistów” skierowane przeciwko tureckiemu narodowi. Sytuacja zmieniła się pod koniec lat 60., kiedy do mobilizowania mas zaczęły być również wykorzystywane islamskie symbole i hasła. MHP musiała tu rozwiązywać problem sprzeczności islamu z ideałem Turanu, co było czynione przez znajdowanie takich formuł, jak „Naszym ciałem są Turcy, naszą duszą – islam”. Trzeba jednak dodać, że dla Türkeşa islam nie miał dużego znaczenia, w odróżnieniu np. od idei panturkizmu i budowy unii ludów tureckich (tzw. Turków zewnętrznych), aby Turcja stała się mocarstwem⁵⁴. Radykalny charakter nacjonalizmu MHP osłabł po zamachu stanu w 1980 r., choć jeszcze wtedy pojawiały się takie idee, jak podporządkowanie państwa partii nacjonalistycznej ze względu na to, że jest ona jego jedynym właściwym reprezentantem, podobnie jak narodu tureckiego⁵⁵.

W latach 90. XX w. nacjonalizm MHP przyjął formę bardziej umiarkowaną. Stało się to przede wszystkim pod wpływem nowego lidera – profesora Devleta Bahçelego, choć proces osłabiania radykalnego profilu MHP rozpoczął jeszcze Türkeş. Miało to związek z osłabieniem lewicy na przełomie lat 80. i 90. oraz dą-

⁵³ O tej postaci szerzej zob.: J. L. Landau, *Alparslan Türkeş: A Colonel Turned Politician*, [w:] *Political Leaders and Democracy in Turkey*, red. M. Heper, S. Sayarı, Oxford 2002, s. 147–161.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 159.

⁵⁵ E. Arslan, *Türkische Ultranationalisten: Zwischen Staatsmacht, Kemalismus and Islam*, [w:] I. Ataç, B. Küçük, U. Şener, *Perspektiven auf die Türkei. Ökonomische und gesellschaftliche (Dis)Kontinuitäten im Kontext der Europäisierung*, Münster 2008, s. 277–286.

żeniem lidera MHP do osiągania konsensusu w życiu politycznym⁵⁶. Umiarkowany charakter nacjonalizmu reprezentowanego przez MHP odzwierciedla opinia, że w latach 90. zaczął się w jej szeregach rozwijać tzw. popnacjonalizm, którego symptomem był rozwój rynku fetyszy dotyczących partii⁵⁷.

Obecnie główne różnice z nacjonalizmem reprezentowanym przez CHP polegają na tym, że MHP nadal postrzega nacjonalizm jako fenomen ściśle związany z religią – sunnickim islamem. Przykładem przywiązania ugrupowania do religii było w 2008 r. głosowanie, wspólnie z AKP, za poprawkami do konstytucji stwarzającymi możliwość zniesienia zakazu noszenia chust muzułmańskich przez studentki na uniwersytetach. Zakazy te zostały anulowane ostatecznie przez Trybunał Konstytucyjny⁵⁸. Jednak MHP nie jest tu konsekwentna. Przykładowo, choć w centralnej i wschodniej Anatolii podkreślała wyraźnie pierwiastek religijny, to w celu uzyskania poparcia elektoratu w dużych miastach ukazywała się tam jako strażnik laicyzmu. „Turecko-islamska synteza” w przypadku MHP miała więc charakter taktyczny. O ile jednak w latach 70. i 80. chodziło również o wykorzystanie islamu do walki z komunizmem i lewicą, o tyle później funkcja religii muzułmańskiej została ograniczona do bycia narzędziem rywalizacji wyborczej. Zwracanie się w stronę kemalizmu przez odwoływanie się do laicyzmu oraz podkreślanie nadrzędnej roli państwa stanowiło czynnik zbliżający MHP do CHP⁵⁹.

Ważniejszy niż dla CHP jest także dla Partii Ruchu Narodowego pierwiastek etniczny, który uwidacznia się w stanowisku wobec Kurdów oraz mniejszości religijnych, w tym alewitów (wspólnoty religijnej funkcjonującej w ramach islamu), którzy tradycyjnie popierali CHP. Ugrupowanie Bahçelego wyraźniej niż Republikańska Partia Ludowa stosuje podział na „my” i „oni” oraz praktykę włączania i wyłączania podmiotów ze wspólnoty, stworzonej przez jednolity naród z jednym językiem. Politycy MHP bardzo często wypowiadali się przeciwko specjalnemu traktowaniu mniejszości etnicznych i religijnych, krytykując reformy rządu AKP mające na celu przyznanie pewnych praw tym wspólnotom⁶⁰.

W latach 90. MHP nie zamierzała walczyć zbrojnie z PKK, uważając, że to zadanie należy do wojska, choć członkowie ruchu *ulkücü* włączali się do jednostek specjalnych walczących w południowo-wschodniej części kraju. Jednak występowanie przeciwko działaniom terrorystycznym PKK, utożsamianym często przez MHP z „problemem kurdyjskim”, miało postać aktywnego uczestniczenia w swoistych rytuałach martyrologicznych, mających oficjalnie na celu oddanie czci poległym żołnierzom tureckim, ale przeradzających się w manifestacje polityczne

⁵⁶ J. L. Landau, *Alparslan Türkeş...*, s. 159–161; na temat roli Bahçelego zob. szerzej: M. Heper, B. Ince, *Devlet Bahçeli and 'Far Right' Politics in Turkey, 1999–2002*, „Middle Eastern Studies” 2006, t. 42, nr 6, s. 873–888.

⁵⁷ E. Arslan, *Türkische Ultranationalisten...*, s. 288.

⁵⁸ G. Tahincioglu, *Türban yargıdan döndü*, „Milliyet”, 06.06.2008, www.milliyet.com.tr/2008/06/06/siyaset.

⁵⁹ E. Arslan, *Türkische Ultranationalisten...*, s. 289–292.

⁶⁰ E. Uslu, *Ulusalçılık...*, s. 74.

służące pozyskiwaniu poparcia elektoratu⁶¹. To następny element różniący MHP od CHP. Jednak obie partie łączy sprzeciw wobec planów AKP dotyczących przyznania pewnego rodzaju amnestii działaczom PKK⁶².

Piętno syndromu Sèvres najsilniej odciska się w przypadku Partii Ruchu Narodowego. Odzwierciedla to najwyraźniej postawa wobec Unii Europejskiej i członkostwa Turcji. Partia ta jest nastawiona sceptycznie, wręcz sprzeciwia się tureckiej akcesji, wyrażając przede wszystkim obawy o zachowanie suwerenności państwa i ochronę interesów narodowych⁶³. Podobnie jak CHP, krytykuje działania AKP mające na celu przybliżenie rozwiązania problemu cypryjskiego czy ormiańskiego. To właśnie wypowiedzi polityków MHP kształtują opinie w społeczeństwie tureckim głoszące, że reformy wymagane przez UE nie różnią się od warunków traktatu z Sèvres⁶⁴.

***Ulusalçılık* – nowa forma ultranacjonalizmu**

W XXI w. nową formą nacjonalizmu, odbiegającą od głównego nurtu wywodzącego się z czasów Atatürka, stał się ultranacjonalizm i związany z nim ruch zwany *ulusalçılık*. Na samym początku trzeba jednak uczynić zastrzeżenie, że chociaż wielu jego członków wydaje się związanych ze wspomnianym we wstępie Ergenekonem, to jednak na obecnym etapie działalności rzetelność naukowa nie pozwala na odwoływanie się do niego. Za wiele jest znaków zapytania i sprawa jest zbyt świeża, by stawiać w tej kwestii jakiegokolwiek tezy czy chociażby hipotezy.

Ulusalçılık ukształtował się jako wypadkowa wielu różnych czynników. Na pierwszym miejscu należy wymienić wzmocnienie w ostatnich latach znaczenia nacjonalizmu we współczesnym dyskursie politycznym i wspomniane już nasilenie nastrojów nacjonalistycznych zarówno wśród Turków, jak i Kurdów. Z tą ostatnią kwestią związane jest wzmocnienie syndromu czy wręcz kompleksu Sèvres wśród Turków pod wpływem wydarzeń dotyczących czterech kwestii: problemów kurdyjskiego i ormiańskiego oraz podzielonego Cypru i Kirkuku, jak również polityki rządu AKP w tych kwestiach. Zdaniem przedstawicieli *ulusalçılık* jest ona oparta na nadmiernych ustępstwach wobec UE czy USA i stoi w sprzeczności z interesami narodowymi, podobnie jak polityka gospodarcza polegająca na zbyt dużym napływie kapitału zagranicznego. Sprawowanie władzy i działania ugrupowania o korzeniach islamskich to kolejny czynnik przyczyniający się do rozwoju nowej formy ultranacjonalizmu. Po przejęciu władzy przez AKP w 2002 r. poja-

⁶¹ E. Arslan, *Türkische Ultranationalisten...*, s. 287.

⁶² *Political Parties Lash out at General Amnesty Proposal*, „Hurriyet Daily News”, 09.03.2010, www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=political-parties-lash-out-at-general-amnesty-rhetoric-2010-03-09.

⁶³ A. Balcer, *Bieg z przeszkodami – najważniejsze wyzwania polityczne i społeczne na drodze Turcji do Unii Europejskiej*, [w:] A. Balcer, R. Sadowski, W. Paczyński, *Turcja po rozpoczęciu negocjacji z Unią Europejską – relacje zagraniczne i sytuacja wewnętrzna*, Raport OSW, cz. 1, Warszawa, grudzień 2006, s. 13.

⁶⁴ H. Yılmaz, *Türkiye’de Muhafazakarlık...*

wiły się obawy o zachowanie świeckiego porządku państwa, które przez następne lata były podtrzymywane przez konfrontację, w uproszczeniu, zachodzącą na linii świeckie elity – środowiska konserwatywno-religijne reprezentowane przez AKP. Niezadowolenie tych elit – administracji cywilnej i wojskowych – wynikało odpowiednio z polityki kadrowej, faworyzującej grupy bliskie AKP oraz z reform przeprowadzanych przez rząd Recepa Tayyipa Erdoğan, ograniczających rolę wojska w systemie politycznym Turcji⁶⁵.

Ulusalçılık jest ruchem politycznym bez zorganizowanej struktury. Można jednak wyróżnić szereg organizacji mieszczących się w jego ramach. Są to: Ruch Sił Nacjonalistycznych (*Kuvaiye Milliye Hareketi*) i Zjednoczony Ruch Sił Patriotycznych (*Vatansever Kuvvetler Güç Birliği Hareketi*, VKGB), kierowany przez emerytowanych generałów i mający podobno 100 oddziałów w 46 miastach tureckich. Bardziej znane są: Wielka Unia Prawników (*Büyük Hukukçular Birliği*) z Kemalem Kerinçsizem na czele, odpowiedzialna za procesy sądowe przeprowadzane na podstawie artykułu 301 kodeksu karnego (w stan oskarżenia stawiany był w nich m.in. noblista Orhan Pamuk) oraz Stowarzyszenie Zwolenników Myśli Atatürka (*Atatürkçü Düşünce Derneği*, ADD), kształtujące ideologię ruchu i złożone z blisko 5 tysięcy członków, w tym wielu profesorów. W ramach ruchu funkcjonują też niektóre związki zawodowe, m.in. Konfederacja Rewolucyjnych Związków Zawodowych oraz organizacje pozarządowe związane gospodarczo ze świecką biurokracją, jak np. Stowarzyszenie Tureckich Kierowców i Właścicieli Samochodów. Przypuszczalnie ultranacjonałiści mają też swoje podziemne struktury i gangi, które są oskarżane m.in. o zamordowanie w 2006 r. sędziego Rady Stanu, najwyższego organu sądownictwa administracyjnego.

Trzeba dodać, że ruch ten posiada również swoje media – dziennik „Yeni Çağ”, dwutygodnik „Türk Solu” i gazetę młodzieżową „İleri” oraz „Türkeli” – publikację VKGB. Z innych gazet powiązanych z ultranacjonalizmem tureckim należy wymienić tygodnik „Aydınlık” Tureckiej Partii Robotniczej, której przewodzi Doğu Perinçek. Treści ideologiczne ruchu publikuje często dziennik „Cumhuriyet”. Istnieją dwa kanały telewizyjne powiązane z *ulusalcılık* – Kanaltürk oraz Mesaj TV⁶⁶.

Współczesny turecki ultranacjonalizm nie opiera się na ściśle określonej doktrynie. Mimo to można wyróżnić kilka podstawowych wyznaczników *ulusalcılık*⁶⁷. Pierwszym z nich jest całkowite odrzucenie westernizacji. O ile np. MHP zajmuje stanowisko antyeuropejskie i antyamerykańskie, o tyle współcześni tureccy ultranacjonałiści idą jeszcze dalej. Antyamerykanizm, zwłaszcza ze względu na podejście USA do PKK, zajmuje ważne miejsce w ideologii ruchu, ale jego przedstawiciele uważają także, że zachodnia cywilizacja zatrąła turecki język i kulturę oraz nawołują do oczyszczenia tureckości z wpływów Zachodu. ADD propaguje np. ideę Anatolijczyka oraz twierdzi, że kemalizm nie wiąże się z westernizacją, ale

⁶⁵ Zob. szerzej: E. Uslu, *Ulusalçılık...*, s. 76–82.

⁶⁶ O organizacjach i strukturach *ulusalcılık* zob.: *ibidem*, s. 87–90.

⁶⁷ O ideologii współczesnych ultranacjonalistów tureckich głównie zob.: *ibidem*, s. 83–87.

z odpowiedzią na pytanie, kim są Turcy. Ultranacjoniści podsycają nastroje antyzachodnie, np. poprzez publikację artykułów o wydzwisku antytureckim z prasy zachodniej sprzed dziesiątek lat.

Drugim wyznacznikiem ideologicznym współczesnego tureckiego ultranacjonalizmu jest jego świecki charakter. Wiąże się to z dążeniem *ulusalcılar* do stworzenia więzi z kemalistami, przede wszystkim wojskiem. Ze względu na odrzucanie islamu jako komponentu ideologicznego ultranacjoniści są krytykowani przez MHP, która uważa *ulusalcılık* za twór sztuczny. W związku z przywiązywaniem dużej wagi do zasady laicyzmu, ultranacjoniści krytykują AKP, a szczególnie premiera Erdoğan, nie przebierając przy tym w słowach. Nie wierzą w „konserwatywno-demokratyczny” profil Partii Sprawiedliwości i Rozwoju i uważają, że jej polityka ma na celu islamizację kraju. Znamienne jest to, że atakują szczególnie umiarkowane struktury islamistyczne, jak np. ruch Fethullaha Gülena, uważając, że umiarkowany charakter tych struktur jest wykorzystywany przez państwa zachodnie do obalenia porządku świeckiego w Turcji.

Do kolejnych wyznaczników ultranacjonalizmu tureckiego należą: etniczny ekskluzywizm oraz antysemityzm. Pierwszy element przejawia się w odmawianiu traktowania Kurdów jako oddzielnej grupy etnicznej pod hasłem jedności państwa: jednego języka, jednego narodu i jednej flagi. *Ulusalcılar* są zdania, że Kurdowie – zarówno w Turcji, jak i w Iraku, są agentami Amerykanów. Antysemityzm ruchu jest powiązany z antyamerykanizmem. Jego przedstawiciele uważają bowiem, że rząd USA znajduje się w rękach Żydów. W związku z tym również premier Erdoğan jest postrzegany jako agent syjonistyczny.

Ideologie ruchu odzwierciedlają cele polityki tureckich ultranacjonalistów. Należą do nich: uwolnienie Turcji od imperialistycznej okupacji; upewnienie się, że lokalni przedsiębiorcy kierują się przekonaniem narodowymi; budowa państwa unitarnego; wypracowanie systemu nowoczesnych wartości narodowych; uwolnienie Turcji od związków z Zachodem; inkluzja laicyzmu oraz dbanie o równość społeczną (równouprawnienie kobiet i mężczyzn).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że nacjonalizm turecki rozwinął w XXI w. wiele form. Wszystkie one w większym lub mniejszym stopniu nawiązują do pierwotnej zasady kemalizmu, choć są jednocześnie rezultatem procesu jej modyfikacji. Już w samym głównym nurcie, tj. *milliyetçilik*, można wyróżnić dwie postacie nacjonalizmu reprezentowane przez partie opozycyjne obecne w parlamencie, tj. Republikańską Partię Ludową i Partię Ruchu Narodowego. Kładą one akcenty na różne komponenty tureckiego nacjonalizmu, które składały się na ten fenomen już od lat 30. XX w. Jednocześnie w XXI w. ukształtowała się nowa forma tureckiego nacjonalizmu – *ulusalcılık*, którą można rozpatrywać w kategoriach ultranacjonalizmu.

Niniejsze rozważania pokazują, że turecki nacjonalizm, niezależnie od formy, jest tworem dynamicznym, podlegającym przemianom pod wpływem różnych czynników. Z jednej strony dużą rolę odgrywają uwarunkowania zewnętrzne. Mogą to być procesy w skali makro (np. upadek komunizmu), jak i bieżące działania różnych podmiotów na arenie międzynarodowej, m.in. USA i UE. Z drugiej zaś znaczenia nabierają sprawy wewnętrzne Turcji (szczególnie związane z problemem kurdyjskim) oraz profil polityczny i polityka tureckiego rządu. Splot tych czynników może prowadzić do przemian poszczególnych form nacjonalizmu.

Kierunek tych zmian jest różny. Przypadek MHP pokazuje, że może dochodzić do przybierania przez nacjonalizm formy bardziej umiarkowanej. Przykład CHP odzwierciedla z kolei odwrotną tendencję, ukazując jednocześnie siłę oddziaływania nacjonalizmu na ogólny profil partii, którą trudno dziś nazywać socjaldemokratyczną. Z obecnej sytuacji wzrostu nastrojów nacjonalistycznych i rozwoju nowej formy ultranacjonalizmu nie można więc wyciągać pochopnych wniosków i prognozować w najbliższej przyszłości o przybieraniu przez turecki nacjonalizm form jeszcze bardziej radykalnych (co oczywiście nie jest wykluczone).

Wynika to z kolejnego, ciekawego zjawiska, które towarzyszy rozwojowi nacjonalizmu w Turcji. Przybieranie przez ten fenomen bardziej wyrazistej formy często nie jest wypadkową przemian ściśle ideologicznych, ale pragmatyzmu i względów taktycznych. W celu pozyskiwania poparcia społeczeństwa włącza się więc do nacjonalizmu element religijny lub np. nadaje mu się charakter bardziej izolacjonistyczny i defensywny.